

СПОСОБИ НЕОСЕМАНТИЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

Вознюк Юлія

Інститут української мови НАН України
julivoznuk@gmail.com

XXI століття — це доба інновацій у різних сферах суспільного життя, переорієнтації сучасного мислення, пошуків нових шляхів його мовного вираження. Словниковий склад є найбільш чутливим до таких змін, тому лексико-семантичний рівень найвиразніше відображає динаміку мови. На думку авторів монографії «Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах» [Вокальчук та ін. 2011: 5], у цьому річизці «актуальності в наш час набувають дослідження динаміки, виявлення причин і стимулів оновлення лексики сучасних мов, опис неологічних номінативних одиниць, які переконливо засвідчують життєздатність і перспективи розвитку будь-якої мови». Українські мовознавці виокремлюють різні види мовних інновацій (абсолютних і відносних), що з'явилися наприкінці XX — на початку XXI століття, та окреслюють два шляхи оновлення сучасного лексики: засвоєння запозичень і використання внутрішньомовних ресурсів номінації.

В. Жайворонок [Жайворонок 1999: 35], досліджуючи лексичну систему української мови, зазначає, що мовні новачки виникають з кількох причин: «Або з'явилася потреба в слові, знакові нового поняття <...>, або постала необхідність поповнення того чи іншого семантичного поля новою чи оновленою функціональною одиницею, або ж новий (додатковий чи оновлений) зміст старого поняття (тобто нова семема) вимагає нової форми, отже, нового слова». В епоху глобалізації особливий інтерес лінгвістів викликають ефективні способи мови зберігати своє «національне обличчя», а отже, внутрішні ресурси словотворення, «випрацьовані в системі української мови на різних етапах її розвитку» [Карпіловська та ін. 2017: 17]. Важливим із цього погляду видається явище оновлення семантики слова — неосемантизація.

Цю проблему в різних концепціях та напрямках розробляли зарубіжні дослідники (Г. Пауль, А. Мейє, С. Ульман, Л. Щерба, В. Виноградов, М. Покровський, В. Звєгінцев, Д. Шмельов, В. Гак, О. Земська, А. Архангельська та ін.) та українські лінгвісти (Л. Булаховський, В. Ващенко, Л. Паламарчук, В. Русанівський, М. Кочерган, О. Тараненко, О. Муромцева, Ж. Соколовська, Л. Лисиченко, А. Москаленко, Г. Їжакевич, К. Ленець, Л. Струганець, Г. Вокальчук, О. Стишов, Г. Мінчак, І. Самойлова, С. Чемеркін, Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, А. Таран, А. Ковтун та ін. У загальному контексті розвитку української мови в нових суспільно-політичних обставинах як мови нової незалежної української держави явище неосемантизації проаналізовано в колективних монографіях «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» та «Вплив суспільних змін на розвиток української мови», опублікованих науковцями відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ; нові способи називання людей досліджено в монографії «Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах» колективу авторів Рівненського державного гуманітарного університету та Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка).

Для з'ясування природи неосемантизації, окреслення її типів і джерел необхідно простежити шлях творення нового значення слова. Якщо порівняти слова, що їх неологічні словники кваліфікують як неосемантизми, то побачимо, що вони набули своїх нових значень по-різному. Саме тому укладачі ідеографічного словника нової лексики «Активні ресурси

сучасної української номінації» виокремлюють 3 типи неосемантизмів, що залежить від способу їхнього творення: 1) семантичні деривати, що з'явилися у мові внаслідок семантичного словотворення в межах уже відомого слова, 2) приховані новозапозичення, що становлять нове значення раніше адаптованого іншомовного слова, запозичене у тій же формі, від того ж або й іншого прототипу з тієї ж або з іншої мови-джерела, 3) новотвори, які постали завдяки повторному використанню тієї ж словотвірної моделі для позначення нового поняття (повторне створення вже наявної форми для нового значення) [Карпіловська та ін. 2013].

Проаналізувавши різні наукові джерела, вважаємо, що наймісткішим є визначення неосемантизмів, яке пропонує Н. Клименко: «лексми, зафіксовані у словниках, які стали вживатися з новим значенням чи то внаслідок вживання термінологічної лексики в іншій терміносфері або в загальноновживаній лексиці; чи внаслідок набуття ними певних експресивно-оцінних значень або метафоричного вживання» [Клименко та ін. 2008: 241].

За спостереженням І. Самойлової [Самойлова 1999: 29–32], у науковій літературі кінця ХХ століття існувало два погляди на явище лексико-семантичної деривації: 1) як утворення омонімів внаслідок розпаду багатозначного слова (І. Ковалик, В. Горпинич) та 2) як процес формування нових значень слів, що призводить до розширення семантичної структури слова (С. Кацнельсон, Д. Шмельов, Ю. Апресян, А. Грищенко). М. Кочерган [Кочерган 1980: 18] вважає, що обидва ці процеси відрізняються лише в діахронії, де вони є різними шляхами утворення того самого явища, а синхронний зріз не показує відмінностей між ними. Однак ми розглядаємо ці два шляхи як різні види неосемантизації. Окрім того, услід за польськими дослідниками (А. Марковським зосібна), виділяємо ще й нові значення слів, що з'явилися в результаті прихованого запозичування, які дослідник називає прихованими запозиченнями — чужосемантизмами. а оскільки джерелом таких інновацій в слов'янських мовах є переважно англійська, то А. Марковський [Марковський 2000: 102] пропонує кваліфікувати їх як англосемантизми.

Матеріал сучасних текстів різних жанрів, словників нової лексики та наявні наукові розвідки доводять, що найпродуктивнішим способом творення неосемантизмів є семантичне словотворення в межах уже відомої лексичної одиниці (семантична деривація), яка відбувається за рахунок різних механізмів: перенесення смислів на основі подібності та суміжності імен, звуження й розширення значень, перенесення імен на основі подібності чи суміжності смислів, а також поєднання цих типів.

Семантичну деривацію яскраво ілюструє дієслово *педальювати*, що його «Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки)» (2010 р.) О. Кочерги й Є. Мейнаровича фіксує у значенні: «pedal 1. (техн.) педаль, педаля || педальний || натискати//натиснути на педаль; педальювати» [АУАСНМ]. Натомість тексти ЗМІ та сучасних науково-популярних монографій засвідчують активність переносного вживання цієї лексики: *Однак з відповіді Кулеби можна зробити висновок, що він і новий уряд України педальювати це питання не збираються* (Дзеркало тижня, 11.09.19).

Академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах має у своєму реєстрі лише дієслово *педальювати*: «Використовувати педаль (під час гри на музичному інструменті, їзди на велосипеді і т. ін.)» [СУМ, т. VI: 108]. Уперше ж нове значення дієслова *педальювати* фіксує С. Караванський у «Російсько-українському словнику складної лексики» як «фаміл. варіант до рос. *прилагать усилия*» [Караванський 2012]. Згодом лексему опрацювали укладачі «Словника української мови. Додатковий том», які вже подали в реєстрі нове значення: «2. *перех. перен.* Форсувати що-н. Навмисне акцентувати що-н. [ДТ, Кн. 2: 198–199]. Семантична ознака, на основі якої виникає нове значення, є семантичним формантом, а сам семантичний дериват хоча й виявляє нове значення, але обов'язково так чи інакше пов'язане з первинним: прискорюватися, тиснути на педаль. На відміну від цього, омоніми такої семантичної спільності не мають, тому процес їхнього виникнення вирізняємо як окремих спосіб неосемантизації — повторне використання тієї ж моделі словотворення.

До неосемантизмів, утворених шляхом повторного використання тієї ж словотвірної моделі, зараховуємо, зокрема, прикметник *вірусний*, функціонування якого спостерігаємо

в словосполученнях *вірусний диск, вірусний контент, вірусний маркетинг, вірусна реклама*. Хоча СУМ-11 подає *вірусний* як «*бакт. Стос. до віруса. // Зумовлений вірусом*» [СУМ, Т. І: 682], цей прикметник, який походить від іменника-біологічного терміна, переймає таку ж модель словотворення з новим переносним значенням, створено за тією ж моделлю: *вірус* — *вірус+н(ий)* зі значенням дуже популярний та цікавий, такий, що швидко поширюється завдяки спланованій маркетинговій стратегії: *Засновник корпорації Microsoft мільярдер Білл Гейтс, що визнаний найпопулярнішою людиною планети, записав вірусний ролик для залучення уваги до власного щорічного послання* (Дзеркало тижня, 23.01.2014); *Як відомо, вірусний маркетинг є одним з напрямків партизанського, а SMM, у свою чергу, є ідеальним інструментом поширення вірусних повідомлень* (<https://creativesmm.com.ua>, 13.10.2017).

Відбувається використання моделі, яка вже існує у мові для позначення іншого поняття, не пов'язаного із медичним терміном *вірус*. До речі, «Словник української мови. Додатковий том» не фіксує цього значення — у його реєстрі знаходимо лише переносне значення «Прикм. до **вірус** 2,3. *Вірусна програма*» [ДТ, Кн. 1: 171], що є результатом іншого типу неосемантизації — семантичної деривації.

Щодо третього способу — прихованого запозичування — то «сигналом до пошуку джерела появи неосемантизму за межами системи української мови є іншомовна форма слова» [Карпіловська 2010]. Це стосується лексем *моніторинг, презентація, номінація, глянець* тощо. За словами, Є. Карпіловської [Там само], «сигналом можливого впливу іншої мови на появу в слові нового значення може бути його використання для позначення реалії, раніше відсутньої в житті української спільноти». Наприклад, *монітор, вікно, миша, постити* (від новозапозичення *постер*), *вірус* (про шкідливу програму) тощо. У цьому випадку вже відома носіям мови форма починає функціонувати з новим значенням.

Прикладом такого способу неосемантизації є використання прикметника *розумний* у словосполученні *розумне житло: Розумне житло заощаджує гроші — Smart-квартири у Франківську* (<https://dom.ria.com/uk/articles/chto-takoe-smart-kvartira-i-skolko-ona-stoit-174790.html>); *CLAP — перша створена в Україні система розумного дому, що комплексно забезпечує комфорт, безпеку і економію енергоресурсів* (<https://ub.com.ua/clap>). До твердження про те, що це приховане запозичення спонукає функціонування словосполучення *смайт-квартира*, що має пряму вказівку на мову-джерело, адже *smart* — з англ. *розумний, кмітливий* [АУССТ]. До того ж «Англо-український словник сучасних термінів ІТ 2001–2011» фіксує такі слововживання: *смайт-карта, смайт-кард* [АУССТ]. Окрім того, у текстах функціонують обидва варіанти цього запозичення — транслітерований і вкраплення мовою оригіналу: *смайт* і *smart*: *Смайт-квартири — невелике житло, в якому кожен квадратний метр продуманий і функціональний* (<https://dom.ria.com>, 14.11.2018); *у smart-квартирі немає глухих зон, які в інших не використовуються, але опалюються* (<http://report.if.ua>, 01.09.2017).

Отже, неосемантизми можуть утворюватися різними способами та за допомогою різноманітних мовних механізмів, проходять етапи від okazіонального вживання до стійкого переносного чи взагалі нового значення. Вони «розхитують усталену систему» (за Д. Мазурик [Мазурик 2002]), однак їхня поява не загрожує кардинальним змінам лексико-семантичної системи, адже з часом одні нововведення стають загальноновживаними, витісняючи на периферію попередні лексеми, а інші перебувають в статусі «слів-одноденки» чи okazіоналізмів та усуваються в процесі комунікації або залишаються на периферії системи мови, спеціалізуються, маючи вузьку або чітко визначену сферу вживання.

Література

Вокальчук та ін. 2011: Вокальчук, Г. М., Архангельська, А. М., Стишов, О. А., Маслова, Ю. П., Максимчук, В. В.: Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах. Видавництво Національного університету «Острозька академія», Рівне — Оломоуць 2011.

Жайворонок 1999: Жайворонок, В. В.: Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць. In: Мовознавство. № 6. 1999, с. 32–46.

Карпіловська 2010: Карпіловська, Є. А.: Вторинна номінація у сучасній українській мові: тенденції розвитку. In: Лінгвістичні студії. Зб. наук. праць. Вип. 20. Донецьк 2010, с. 27–32.

Карпіловська та ін. 2013: Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирева, Т. К., Романюк, Ю. В.: Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. ТОВ «КММ», Київ 2013.

Карпіловська та ін. 2017: Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирева, Т. К., Романюк, Ю. В.: Вплив суспільних змін на розвиток української мови. Монографія. / Відп. ред. є А. Карпіловська. Видавничий Дім Дмитра Бураго, Київ 2017.

Клименко та ін. 2008: Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П.: Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2008.

Кочерган 1980: Кочерган, М. П.: Слово і контекст. Вища школа, Львів 1980.

Мазурик 2002: Мазурик, Д.: Нове в українській лексиці: Словник-довідник. Світ, Львів 2002.

Самойлова 1999: Самойлова, І. А.: Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70-90-х років ХХ ст.). Дис. ... канд. філол. наук зі спец. 10.02.01 — українська мова. Київ 1999.

Джерела

АУАНМ: Кочерга, О., Мейнарович, Є.: Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки). Частина I: англійсько-українська. Нова книга, Вінниця: 2010. [Електронна версія]. Режим доступу: [hhttps://e2u.org.ua/dicts/4](https://e2u.org.ua/dicts/4).

АУССТ: Англо-український словник сучасних термінів ІТ 2001–2011. [Електронна версія]. Режим доступу: <https://e2u.org.ua/dicts/1ou>.

ДТ: Словник української мови: в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ 2017.

Караванський 2012: Караванський, С. Російсько-український словник складної лексики. 2012. [Електронна версія]. Режим доступу: <https://r2u.org.ua/dicts/karavansky>.

СУМ: Словник української мови: в 11 томах. Наукова думка, Київ 1970-1980.

Summary

The article deals with the dynamic processes of lexical language level, different types of language innovations are outlined. Particular attention focused on the ability of the language to update the dictionary with its own resources. Depending on the answer to the question of the source and method of forming neosemantism, in the structure of a formally known word, its status can be defined as 1) a new hidden borrowing, 2) a new meaning of a polysemy word, or 3) a new homonym. All types of neosemantisation are means of replenishing the nominative resources of the modern Ukrainian language, providing the necessary designations for new cognitive and communicative needs of Ukrainian society.

Key words: linguistic innovation, neosemantism, semantic derivation, hidden borrowing, reuse of derivation model, homonym, polysemy.